

“Role of Farang” in Allameh Iqbal Lahori’s Poem

Doostali Sanchooli

Assistant Professor of History Dept, University of Zabol, Zabol, Iran. Email: d.sanchooli@uoz.ac.ir

Article history: Received 17 May 2023;

Received in revised form 16 January 2024;

Accepted 17 January 2024;

Published 23 September 2025

Abstract

The reflection of the word "farang" and its other synonyms in the works of Iqbal Lahori, especially in the poetry collection "Naqsh Farang", has made it one of his main intellectual and mental concerns, in such a way that this issue affects all other emotions and feelings. He dedicated a part of the book "The Message of the East" to the "Role of the Farang" and in it he expressed his views on the West by mentioning the names of some philosophers and sages of the West as well as poets and writers of that country. Iqbal sees sages and philosophers of the West as a manifestation of sedition and deception, who only think about themselves and have a materialistic and worldly vision and are not benefited from love and affection and spiritual worlds. While poets consider the solution to human intellectual and philosophical problems in turning to the heart, love and affection. In Iqbal's poetry, this issue has caused the opposition of reason and love, as well as the opposition of East and West, based on this point of view, the East is the embodiment of love and affection, and the West is the embodiment of self-centered intellect and a thousand tricks; Meanwhile, Iqbal praises the intellect that has the power of love and affection.

Keywords: Iqbal Lahori, Farang (West), East, Islamic world.

1. Introduction

Allama Iqbal Lahori, a Persian-speaking Pakistani poet, is considered one of the three genius children of the Indian subcontinent. Mahatma Gandhi (1869-1948), Mohammad Iqbal (1877-1938) and Mohammad Ali Jinnah (1876-1948), in fact, did not belong to India, Hinduism and Islam, but were children of humanity. Iqbal was born in a very religious family and his father Noor Mohammad took him to one of the mosques to learn the Quran (Ref: Iqbal, 1372, Vol. 1: 82). Therefore, the study of Quran and religious sciences was rooted in the depths of his soul. However, his view and approach to the Holy Qur'an is like a new Muslim who turns to study and become aware of its content with great interest and enthusiasm, not like a Muslim who inherits the Qur'an with other inherited properties from the past." (Hasani Nadavi, 1377: 35).

Since Iqbal had a gifted mind, a strong mind, and full of taste, he mastered all the techniques and by achieving maximum success, he became the leader of his peers. At the same time that he was studying in elementary school, he also wrote poetry. In the city of Sialkot, Iqbal came to the attention of Moulavi Mir Hasan, known as Shams-ul-Ulama, one of his father's close friends, who was a great scientist and researcher and worked as a teacher. He encouraged Iqbal to write poetry. After that, Iqbal went to Lahore to get higher education, and there he was influenced by Sir Thomas Arnold, and this influence in Iqbal's soul was exactly like the influence of Moulavi Mir Hassan in Sialkot. Regarding the source of Iqbal's intellectual and emotional background, it should be said that fortunately, he had various influences, the most important and effective of which was the moral influence of his parents. His father was a chaste, pious and scholar-loving man, and his mother was a calm and very religious and holy woman. In addition to this, the influence and leadership of Moulavi Mir Hasan gave Iqbal a deep insight and connected his soul with the principles of altruism and Islamic culture, and his

Journal of Subcontinent Researches, Vol. 17, No. 49, 2025, pp. 165-182.

DOI: 10.22111/jsr.2024.45598.2354

© Sanchooli, D.

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

meeting with Sir Thomas Arnold guided his mind to the best and noblest aspects of Western thought. At the same time, he taught him new ways of careful and sensitive discussion and studies (Ref: Soroush, 1368: twenty-nine to thirty-five).

Also, Iqbal went to Europe in 1905 to get a higher education on the advice of Sir Thomas Arnold. Staying in Europe exposes him to wider horizons and changes his perspective towards the West and makes him more familiar with the true nature of the West. Self-health, seeking justice and love for freedom are considered to be the most important qualities and moral qualities of Iqbal, and these are the qualities that encourage him to strive for the awakening of the Islamic world and to know the truth of the nature of the West. His knowledge of the West is based on his life experiences in that country. Iqbal believes that the solution to the problems of the Islamic world is to turn to the Quran and Islam and to rely on one's own power and the power of love and affection. Something that the West is not blessed with. Iqbal believes that Farang's democracy will never ensure human freedom and that what he calls democracy and freedom is nothing but slavery. Farang's goal in raising issues such as democracy, human rights, the United Nations and the like is to exploit and dominate others.

1.1. Research methodology

The method of conducting this research is descriptive-analytical. First, the generalities of Iqbal Lahori's Persian poems were studied, and then the verses in which the word farang and its other examples were used were identified and extracted, and then the data and information obtained were categorized and analyzed.

2. Discussion

The word "farang" and its other examples and meanings have been used more than 150 times in the Persian poems of Iqbal Lahori, which is the most used in the poetry collection "Naqsh Farang". In this section, which is the final section of the book "The Message of the East", Iqbal has discussed the difference between his view and Western philosophers and theorists, such as Schopenhauer, Nietzsche, Karl Marx, Hegel, etc. First of all, in his poems, which are similar to composition in terms of form, he announces his message to the sages and philosophers of the West, and while praising reason, he sees it as incapable of solving the intellectual and mental problems of man. He believes that despite the fact that reason has solved many human problems and despite the fact that it has the miracle of the Messiah, it is still more troubled and its patient is sicker. According to Iqbal's belief, although the West has accumulated knowledge, it has lost the precious criticism of the heart, that is, the center of knowledge, feeling, affection and love.

Although they have split the "Liver of the Sea", they have not reached the "Sinai of Salvation". The contrast between reason and love in his poetry has led to the contrast between the two cultural fronts of the East and the West. The West relies on instrumental, self-centered, and a thousand tricks, and the East relies on love, affection, and kindness. This point, which is reflected in the poetry collection "The Role of Farang", has become the central issue of Iqbal's poetry and has influenced his other works as well.

3. Conclusion

Iqbal Lahori's understanding of the West is based on the teachings of Sir Thomas Arnold in Lahore and his life experiences in that country. Having seen the lower layers of this culture closely, he is familiar with Farang's tricks and charms and knows that the West never seeks their good when dealing with other nations, especially the people of the Middle East and Muslims. The West is killing nations without war. He is like a wolf in sheep's clothing and always seeks to create new problems for people. Therefore, the most important feature that is emphasized in Iqbal's poetry is the intrigue and charm of Farang. The technological and material progress of the West is more to ruin and destroy nations than to save them. For this reason, Iqbal warns Muslims against blind imitation of the West and repeatedly asks them to know the true and real nature of the West and to look to themselves, the Qur'an, and the religion of Islam to solve their intellectual and philosophical problems. Based on this point of view, Iqbal, especially in the poetry collection "Naqsh Farang" by mentioning the names of some sages and philosophers as well as poets and writers of Farang, expresses the contrast between reason and love and believes that the sages and philosophers of the West, look at each other They are materialistic and only think about themselves and their own interests, and they do not benefit from love and affection towards others. While poets and writers rely on love and affection, and this is the conflict between reason and love, which is not unprecedented in the tradition of Persian poetry, in Iqbal's poetry, it

leads to the conflict between East and West. To solve human problems, the East has an emotional view based on love and affection, and the West has a rationalistic and deceptive view. Of course, Iqbal does not see these two forces in opposition and conflict with each other and believes that an intellect that has the power of love and affection opens the way to solving human intellectual and philosophical problems.

4. References

- Alizadeh Birjandi, Z., Malekzadeh, E. (2009). **Elements of universal negation of Western civilization in the discourse of Iqbal Lahori**, *The Wave is Self-Contained* (Collection of articles of the international conference of Allamah Iqbal Lahori), Volume II, By Mohammad Ali Zahrazadeh, Zahedan: University of Sistan and Baluchistan, Subcontinent Studies Center, pp. 1152-1165.
- Behnamfar, M., and Et al. (2013). Criticism of rationality in the Masnavi of Moulana and the generalities of Iqbal Lahori, **Subcontinental Studies Quarterly**, 6(21), pp. 7-34.
- Fazeli, Q. (2015). Politics and religion in Iqbal's court, **Political Science**, 9(36), pp. 269-293.
- Hasani Nadvai, S.A. (1998). **the wonders of Iqbal Lahori's thought**, translated by Abdul Qader Dehqan, Torbat Jam: Sheikh-ul-Islam Ahmad Jam.
- Iqbal Lahori, M. (1989). **Reconstruction of Religious Thought in Islam**, translated by Mohammad Baqaei (Makan), Bija: Heydari.
- Iqbal Lahori, M. (1989). **the generalities of the Persian poems of Moulana Iqbal Lahori**, with an introduction by Ahmad Soroush, Tehran: Sanai.
- Iqbal Lahori, M. (Bita). **Revival of Religious Thought in Islam**, translated by Ahmad Aram, Tehran: Islamic Research Publishing Center.
- Iqbal, J. (1994). **Life and Thoughts of Allamah Iqbal Lahori**, translated by Shahindokht Kamran Moghadam, Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Majduddin, A. (2004). Major issues of eastern countries in the Persian poems of Iqbal Lahori (sociological approach), **Journal of Humanities**, 45-46, pp. 211-230.
- Razi Khademi, S. (2009). **The Struggle with Colonialism**, *The Wave is Self-Contained* (Collection of Proceedings of the Allamah Iqbal Lahori International Conference), Volume I, by Maryam Shabanzadeh, Zahedan: University of Sistan and Baluchistan, subcontinent studies Center, pp. 622-633.
- Saidipour, A. (2010). Western Studies of Iqbal Lahori, **Pik Noor**, 3(1), pp. 103-93.
- Salehi, K. (2009). **The West and the East in the eyes of Iqbal Lahori**, *The Wave is Self-Contained* (Collection of articles of the international conference of Allamah Iqbal Lahori), Volume 1, by Maryam Shabanzadeh, Zahedan: University of Sistan and Baluchistan, Subcontinent Studies Center, pp.909-928.
- Salmanian, H.A. (2019). Critical analysis of modern Western political thought in the epistemological system of Iqbal Lahori, **Political Knowledge**, 12(1), pp. 103-120.
- Shahidi, S.J. (1985). **Iqbal, a fighter against the West**, in the recognition of Iqbal (a collection of articles of the World Congress of Commemoration of Allamah Iqbal Lahori), by the efforts of Dr. Gholamreza Sotoudeh, Tehran: Tehran University Press and Irshad Islami.
- Shirzad, A. (2008). Review of the political thought of Iqbal Lahori and the unification of the Islamic world, **Andisheh Taghrib**, 5(17), pp. 33-54.
- Soroush, A. (1989). **introduction to the generalities of the Persian poems of Moulana Iqbal Lahori**, Tehran: Sanai.
- Vaziri, M., Mohammadi Gorgani, M. (2016). Political power in social transformation in the theory of Allameh Iqbal Lahori, **Iranian and International Comparative Law Research Quarterly**, Tehran Azad University, 10(35), pp. 211- 235.
- Zaker Esfahani, A. (1998). Siri in the political thought of Allamah Iqbal Lahori, **Farhang**, 27-28, pp. 305-326.
- Zand Vakili, M.T., Zarinpour, D. (2015). The Influence of Iqbal's Thought on the Personality of the Prophet of Islam and Hazrat Ibrahim, **Subcontinental Studies**, 7(29), pp. 83- 108.

«نقش فرنگ» در شعر علامه اقبال لاهوری

دوست علی سنچولی ✉

نویسنده مسئول، استادیار گروه تاریخ دانشگاه زابل، زابل، ایران، ایمیل: d.sanchooli@uoz.ac.ir

چکیده

بازتاب واژه «فرنگ» و دیگر مترادفات آن در آثار اقبال لاهوری به‌ویژه در مجموعه شعری «نقش فرنگ»، بیانگر آن است که مقوله فرنگ، یکی از دغدغه‌های اصلی فکری و ذهنی وی بوده، به گونه‌ای که این مسئله تمام عواطف و احساسات دیگر شاعر را نیز تحت‌الشعاع خود قرار داده است. او بخشی از کتاب «پیام مشرق» را به «نقش فرنگ» اختصاص داده و در آن با ذکر نام برخی از فیلسوفان و حکیمان غرب و نیز شاعران و نویسندگان آن دیار، دیدگاه خویش را نسبت به غرب ابراز داشته است. اقبال، حکیمان و فیلسوفان غرب را مظهر فتنه و فریب می‌بیند که فقط به خود می‌اندیشند و بینشی مادی و دنیوی دارند و از عشق و محبت و عوالم روحانی و معنوی بی‌بهره‌اند، در حالی که شاعران راه‌حل مسائل و مشکلات فکری و فلسفی بشر را در روی آوردن به دل و عشق و محبت می‌دانند. این مسئله در شعر اقبال، تقابل عقل و عشق و نیز تقابل شرق و غرب را موجب شده که بر پایه این دیدگاه، شرق مظهر عشق و محبت است و غرب مظهر عقل خودبین و هزارحیله؛ و اقبال در این میان، عقلی را می‌ستاید که از نیروی عشق و محبت نیز برخوردار باشد.

واژه‌های کلیدی: اقبال لاهوری، فرنگ (غرب)، شرق، جهان اسلام.

۱- مقدمه

علامه اقبال لاهوری شاعر پارسی‌گوی پاکستانی، یکی از سه فرزند نابغه شبه‌قاره هند به شمار می‌آید. مهاتما گاندی (۱۸۶۹-۱۹۴۸)، محمد اقبال (۱۸۷۷-۱۹۳۸) و محمدعلی جناح (۱۸۷۶-۱۹۴۸)، در حقیقت تنها به هند و هندوئیسم و اسلام تعلق نداشتند، بلکه فرزند بشریت بودند. اقبال در خانواده بسیار متدینی به دنیا آمده بود؛ پدرش نورمحمد، او را برای آموختن قرآن به یکی از مساجد برد (رک: اقبال، ۱۳۷۲، ج ۱: ۸۲)؛ از این رو تحصیل قرآن و علوم دینی، ریشه در اعماق جان و روان او داشت. با این همه «نگاه و رویکرد او به قرآن کریم، بسان فردی تازه‌مسلمان است که با علاقه و اشتیاق زیاد به مطالعه و آگاهی از محتوای آن روی می‌آورد، نه مانند مسلمانی که قرآن را با سایر اموال موروثی از گذشتگان به ارث می‌برد» (حسنی ندوی، ۱۳۷۷: ۳۵).

از آنجا که اقبال دارای فکر مستعد، ذهن وقاد و ذوق و قریحه‌ای سرشار بود، به همه فنون دست می‌زد و با احراز حداکثر موفقیت، سرآمد اقران و امثال خود می‌شد. در همان اوقات که سرگرم تحصیلات دبستانی بود، شعر نیز می‌سرود. اقبال در شهر سیالکوت مورد توجه مولوی میرحسن، معروف به شمس‌العلماء، یکی از دوستان نزدیک پدرش قرار گرفت که دانشمندی

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۹، ۱۴۰۴، صص ۱۶۵-۱۸۲.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۲۷ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

استناد: سنچولی، دوست‌علی. (۱۴۰۴). «نقش فرنگ» در شعر علامه اقبال لاهوری. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۷(۴۹)، ۱۶۵-۱۸۲.

DOI: [10.22111/jsr.2024.45598.2354](https://doi.org/10.22111/jsr.2024.45598.2354)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© سنچولی، دوست‌علی.

بزرگ و محقق بود و به شغل معلمی اشتغال داشت. او اقبال را به سرودن شعر تشویق می‌کرد. پس از آن، اقبال برای کسب تحصیلات بالاتر رهسپار لاهور می‌شود و در آنجا تحت تأثیر سر توماس آرنولد قرار می‌گیرد و این تأثیر و نفوذ، در روح اقبال عیناً مانند همان تأثیر و نفوذ مولوی میرحسن در شهر سیالکوت بود. دربارهٔ سرچشمهٔ زمینه‌های فکری و عاطفی اقبال باید گفت که خوشبختانه وی از تأثیر و نفوذهای متنوعی برخوردار بوده که از همه مهم‌تر و مؤثرتر تأثیرات اخلاقی پدر و مادر وی بوده است. پدرش مردی عفیف، باتقوا و دانش‌دوست بود و مادرش نیز زنی بود آرام و بسیار مذهبی و مقدس. علاوه بر این، نفوذ و رهبری مولوی میرحسن، به اقبال بصیرتی عمیق داده بود و روحش را با مبانی نوع‌دوستی و فرهنگ اسلام مربوط ساخته و مصاحبت سر توماس آرنولد، ذهن او را به بهترین و شریف‌ترین جنبه‌های فکر غربی هدایت کرده و در عین حال، طرق جدید بحث و مطالعات دقیق و حساس را به او آموخت (رک: سروش، ۱۳۶۸: بیست‌ونه تا سی و پنج).

همچنین اقبال به توصیهٔ سر توماس آرنولد به سال ۱۹۰۵ برای کسب تحصیلات عالی‌تری عازم اروپا می‌شود. اقامت در اروپا، او را با افق‌های وسیع‌تری مواجه می‌کند و دیدگاه وی را نسبت به غرب تغییر داده و او را بیشتر با ماهیت حقیقی غرب آشنا می‌سازد. سلامت نفس، عدالت‌خواهی و عشق به آزادی، از مهم‌ترین صفات و خصوصیات اخلاقی اقبال به حساب می‌آید و همین خصوصیات است که وی را و او می‌دارد تا برای بیداری جهان اسلام و شناخت حقیقت ماهیت غرب بکوشد. شناخت او از غرب مبتنی بر تجربه‌های زیستهٔ او در آن دیار است. اقبال قرآن را «تنها کلید قفل‌های ناگشوده می‌داند که ضامن سعادت دنیوی و اخروی بشر است» (زند و کیلی و زرین‌پور، ۱۳۹۵: ۸۸)؛ و راه‌حل مشکلات جهان اسلام را در روی آوردن به قرآن و اسلام و اتکا به نیروی خودی و نیروی عشق و محبت می‌داند؛ چیزی که غرب از آن بی‌نصیب است. اقبال بر این باور است که دموکراسی فرنگ، هرگز آزادی انسان را تأمین نمی‌کند و آنچه به نام دموکراسی و آزادی می‌خواند، چیزی جز اسارت و بردگی نیست. هدف فرنگ از طرح مسائلی همچون دموکراسی، حقوق بشر، سازمان ملل و امثال آن، استثمار و تسلط بیشتر آن‌ها بر دیگران است.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

اقبال لاهوری، شاعر دردآشنای شبه‌قارهٔ هند است که در طول حیات فکری و شاعری خویش، تجارب بسیاری اندوخته و راز و رمز زندگی و جوهر والای انسانی را با بهره‌گیری از قرآن کریم و پیشوایان راستین دین و نیز بزرگان و متفکران گذشته و معاصر خود، چه در شرق و چه در غرب، آموخته و آن‌ها را در کورهٔ ذهن و ضمیر خویش رنگ و جلا داده است. او با توجه به شناخت عمیقی که از ماهیت غرب، اندیشهٔ تاریک و خوی استعماری و استثمارگری آنان دارد، در شعر خویش به‌ویژه مجموعهٔ شعری «نقش فرنگ» به تبیین ماهیت «فرنگ» پرداخته است. تکرار این واژه در شعر اقبال به گونه‌ای است که آن را به‌عنوان یکی از بن‌مایه‌های اصلی و محوری شعر وی قرار داده و تقریباً دیگر عواطف و احساسات شاعر را تحت الشعاع خود درآورده است. از همین رو در این پژوهش تلاش می‌شود تا ضمن بررسی بازتاب این مقوله در شعر اقبال، به این سؤالات اساسی پاسخ داده شود که: اولاً بازتاب این واژه و دیگر مصداق‌های آن در شعر اقبال چگونه است؟ و ثانیاً مهم‌ترین دلیل این بازتاب چیست؟ و ثالثاً اقبال کدام صفات و خصوصیات فرنگ را نکوهش می‌کند؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف از انجام این تحقیق، بررسی و تحلیل ماهیت «فرنگ» و شناخت چهرهٔ واقعی غرب در شعر اقبال لاهوری است. از آنجا که امروزه نیز جذابیت‌های غرب فزونی یافته و درعوض آشفتنگی و نابسامانی‌های فکری جوامع اسلامی نسبت به غرب و جلوه‌های آن شدت بیشتری پیدا کرده، ضروری است تا دیدگاه‌های سیاسی، اجتماعی، اخلاقی و تربیتی اقبال مورد مطالعه قرار گیرد و نیز تعلق خاطر شدید او نسبت به دین مبین اسلام و بیزاری و تنفرش از غرب و جلوه‌های فریب‌گونه و ویران‌ساز آن،

بیشتر نمایان شود. در حقیقت، پیامی که اقبال برای مردم مشرق‌زمین و به‌ویژه مسلمانان جهان، مبنی بر تجدید حیات آنان دارد، عظمت و اهمیت دیدگاه‌های وی را به‌عنوان یک متفکر و مصلح اجتماعی روشن می‌سازد.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

روش انجام این تحقیق، روش توصیفی-تحلیلی است. نخست، کلیات اشعار فارسی اقبال لاهوری مورد مطالعه قرار گرفته و سپس ابیاتی که در آن واژه «فرنگ» و دیگر مصداق‌های آن به کار رفته، مشخص و استخراج شده و پس از آن، داده‌ها و اطلاعات به‌دست‌آمده، دسته‌بندی و تحلیل شده است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

به دلیل غلبه وجه اندیشگی و فکری شعر اقبال نسبت به دیگر جنبه‌های آن، تاکنون پژوهش‌های بسیاری پیرامون منظومه فکری این اندیشمند بزرگ صورت گرفته که در اینجا فقط به مواردی اشاره می‌شود که تا حدودی با موضوع این پژوهش نیز مرتبط است:

ذاکر اصفهانی، در مقاله «سیری در اندیشه سیاسی علامه اقبال لاهوری» (۱۳۷۷)، بیش از آنکه به اندیشه‌های سیاسی غرب در آثار اقبال توجه کند، به نقد تمدن غرب پرداخته است. مجدالدین، در مقاله‌ای با عنوان «مسائل عمده کشورهای شرق در اشعار فارسی اقبال لاهوری» (۱۳۸۴)، نخست شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی خود کشورهای اسلامی را عامل عقب‌ماندگی آنان دانسته و در وهله دوم، کشورهای غربی را عامل این مسئله می‌داند. فاضلی، در مقاله «سیاست و دیانت در دیوان اقبال» (۱۳۸۵)، رابطه دین و سیاست در اسلام را از نگاه اقبال بررسی کرده است. شیرزاد، در مقاله «مروری بر اندیشه اقبال لاهوری و اتحاد جهان اسلام» (۱۳۸۷)، به این نتیجه رسیده که اقبال شدیداً به بازگشت به اسلام و احیای اندیشه اسلامی باور داشته است.

صالحی، در مقاله «غرب و شرق در نگاه اقبال لاهوری» (۱۳۸۸)، بر این باور است که اقبال بدون خودباختگی، به نقد تمدن غربی و حالات استیلابی آن پرداخته است و دوری مسلمانان از اتحاد را عامل بزرگی برای رسوخ اندیشه‌های تمدن غرب در میان آن‌ها می‌داند. علی‌زاده بیرجندی و ملک‌زاده، در مقاله «عناصر نفی جهان‌شمولی تمدن غرب در گفتمان اقبال لاهوری» (۱۳۸۸)، عناصر شاخص تفکر اقبال در نفی جهان‌شمولی غرب و پیامدهای حاصل از آن را مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند. رضی خادمی، در مقاله «مبارزه با استعمار» (۱۳۸۸)، به بررسی راه‌ها و روش‌هایی پرداخته که اقبال در جهت مبارزه با استعمار پیشنهاد کرده است. سعیدی‌پور، در مقاله «غرب‌شناسی اقبال لاهوری» (۱۳۸۹)، یکی از تأثیرات اندیشه‌های اقبال را گشودن باب نقد معرفت‌شناختی فلسفه غرب می‌داند.

بارانی و حکیمی‌فر، در مقاله «تحلیل استعاری مقوله فرنگ در کلیات اقبال» (۱۳۹۶)، بر پایه نظریه استعاره مفهومی، استعاره‌های مفهومی غرب/فرنگ را در کلیات اشعار اقبال به شیوه تحلیل و توصیف زبان‌شناسی مورد بررسی قرار داده‌اند. وزیر و محمدی گرگانی، در مقاله «جایگاه قدرت سیاسی در تحول اجتماعی در نظریه علامه اقبال لاهوری» (۱۳۹۶)، به نقد دولت استبدادی و جریان ساخت حکومت مطلوب از نگاه اقبال پرداخته‌اند. سلمانیان، در مقاله «تحلیل انتقادی اندیشه سیاسی غرب مدرن در منظومه معرفتی اقبال لاهوری» (۱۳۹۹)، به بررسی و تحلیل اندیشه‌هایی از قبیل سکولاریسم، دموکراسی، ناسیونالیسم، سوسیالیسم، فاشیسم و لیبرالیسم از دیدگاه اقبال لاهوری پرداخته است و بر این باور است که اقبال اگرچه به برخی از این باورهای سیاسی روی خوش نشان داده است و بعضی از محاسن آن را پسندیده و از آن سود برده و حتی در پاره‌ای از زمان‌ها نسبت به برخی از آن‌ها متعصب بوده است، او با کلیت آن‌ها مخالف است و آن‌ها را مانع و دشمن سعادت و حیات سیاسی بشر می‌داند.

چنان‌که ملاحظه می‌شود، پژوهش‌های صورت‌گرفته با وجود اشتراک و شباهت موضوع، هرکدام از زاویه‌ای خاص این مسئله را واکاوی و بررسی کرده‌اند. در این تحقیق نیز موضوع از زاویه‌ای دیگر مورد مطالعه قرار گرفته که با هیچ‌کدام از پژوهش‌های مذکور هم‌پوشانی ندارد. در این تحقیق، تمرکز روی مقوله «فرنگ» و دیگر مصداق‌های آن در شعر اقبال بوده و به تمام ویژگی‌ها و صفات آن پرداخته شده است.

۲- بحث و بررسی

واژه «فرنگ» و دیگر مصداق‌ها و مدلول‌های آن بیش از ۱۵۰ بار در کلیات اشعار فارسی اقبال لاهوری به کار رفته است که بیشترین کاربرد را در مجموعه شعری «نقش فرنگ» دارد. اقبال در این بخش که بخش پایانی کتاب «پیام مشرق» است، به تفاوت دیدگاه خود با فیلسوفان و نظریه‌پردازان غرب، یعنی کسانی همچون شوپنهاور، نیچه، کارل مارکس، هگل و... پرداخته است. او نخست در اشعاری که از حیث قالب به ترکیب‌بند شباهت دارد، پیام خویش را به دانیان و فیلسوفان غرب اعلام می‌دارد و ضمن ستایش عقل، آن را در حل مشکلات فکری و ذهنی آدمی عاجز و ناتوان می‌بیند. او معتقد است که عقل با اینکه بسیاری از مشکلات بشر را حل کرده و با اینکه اعجاز مسیحا دارد، همچنان گرفتارتر است و بیمار او بیمارتر:

از من ای باد صبا گوی به دانای فرنگ
عقل تا بال گشوده است، گرفتارتر است...
عجب آن نیست که اعجاز مسیحا داری
عجب این است که بیمار تو بیمارتر است
(اقبال لاهوری، ۱۳۶۸ ب: ۲۵۸)

به عقیده اقبال، غرب اگرچه دانش اندوخته، اما نقد گرانمایه دل، یعنی کانون معرفت، احساس، محبت و عشق را از دست داده است:

دانش اندوخته‌ای دل ز کف انداخته‌ای
آه از آن نقد گرانمایه که درباخته‌ای
(همان: ۲۵۸)

آن‌ها اگرچه «جگر بحر» را شکافته‌اند، به «سینای نجات» نرسیده‌اند. تقابل عقل و عشق در شعر او منجر به تقابل دو جبهه فرهنگی شرق و غرب شده است. غرب، بر عقل ابزاری، خودبین و هزارحیله تکیه کرده و شرق، بر عشق و محبت و مهرورزی. این نکته که در مجموعه شعری «نقش فرنگ» بازتاب یافته، به مسئله کانونی و محوری شعر اقبال تبدیل شده و دیگر آثار او را نیز تحت‌تأثیر خود قرار داده است.

۲-۱- تقابل عقل و عشق و شرق و غرب

تقابل عقل و عشق و مناظره آن دو، یکی از بن‌مایه‌های اصلی شعر عرفانی فارسی بوده که در اشعار عارفانه سنایی با برتری دادن عشق عرفانی بر عقل مادی به اوج خود رسیده است. اگرچه در شعر اقبال اشاراتی مبنی بر توجه وی به سنایی و دیگر شاعران عارف درباره این مسئله می‌توان یافت، این تقابل در شعر اقبال مهم‌ترین مختصه متمایزکننده شرق از غرب به حساب می‌آید که حاصل تجربه زیسته شاعر در آن دیار است. اقبال با اینکه خود فلسفه خوانده و به‌عنوان فیلسوف شناخته می‌شود، از مخالفان سرسخت فلسفه غرب است: «مرا درس حکیمان در دسر داد» (اقبال لاهوری، ۱۳۶۸ ب: ۲۰۷). جهان را تیره‌تر سازد چه مشایی چه اشراقی (همان: ۱۲۴).

از نظر اقبال، بهره‌جویی فلسفه از عقل استدلالی و ارتباط با مفاهیم ذهنی، سبب شده تا فلسفه به ابزاری خشک و سرد تبدیل شود؛ به گونه‌ای که هرچند همچون فیزیک و ریاضیات و منطق دارای قواعد و اصولی است، هیجان و سوزی در انسان‌ها ایجاد نمی‌کند. حال آنکه انسان‌ها نیازمند هیجان و حرارت درونی‌اند. او تصریح کرده که دین شدیداً نیازمند حرارت و جوشش است و این از عقل برنمی‌آید. «تجربه نشان داده است که حقیقت برآمده از خرد محض، در شعله‌ور ساختن ایمان و

اعتقاد، دارای قدرت و توانایی الهام شخصی نیست. این خود دلیلی است بر اینکه اندیشه محض تأثیری اندک در زندگی انسان داشته است» (اقبال لاهوری، ۱۳۶۸ الف: ۱۸۸). فلسفه از عقل استدلالی بهره می‌جوید؛ عقلی که با اندیشه و مفاهیم صرف ذهنی سروکار دارد. این در صورتی است که به عقیده اقبال «خدا یک حقیقت ریاضی یا یک دستگاه ساخته‌شده از مفاهیم به‌هم پیوسته نیست» (اقبال لاهوری، بی‌تا: ۲۳).

مخالفت اقبال با فلسفه به این معنا نیست که او بلاهت و نادانی را بر عقل ترجیح داده باشد. بلکه او «توقف در ایستگاه فلسفه» و «عقل بسندگی» را نادرست و ناکافی می‌داند و به کرات اندیشه‌ورزان را دعوت می‌کند که از فلسفه گذر کنند و به سطحی بالاتر، یعنی عرفان درآیند: «عشق است امام من و عقل است غلام من» (اقبال لاهوری، ۱۳۶۸ ب: ۱۵۸). به عقیده او حکمت و فلسفه از سیلی عشق و محبت بی‌بهره است. حکمت و فلسفه به‌جای اینکه راه‌گشای مردم در مشکلات و معضلات فکری و فلسفی آن‌ها باشد، آنان را بیشتر گمراه می‌کند. اقبال بر این باور است که اگر فرنگ و حکمت و فلسفه آن، ناز و نوازشی هم دارد، سرد و بی‌مزه است و به دل نمی‌نشیند: «دل ز ناز خنک او به تپیدن نرسد» و «لذتی در خلش غمزه پنهانش نیست» (همان: ۲۵۸). اگرچه «کیمیا سازی غرب ریگ روان را به زر تبدیل کرده» و «شعله بر آب دوانیده» و تحولی عظیم در جهان ایجاد کرده، چون‌که فاقد اکسیر محبت است، از او کاری بر نمی‌آید:

کیمیا سازی او ریگ روان را زر کرد	بر دل سوخته اکسیر محبت کم زد
وای بر سادگی ما که فسونش خوردیم	رهزنی بود، کمین کرد و ره آدم زد
هنرش خاک برآورد ز تهذیب فرنگ	باز آن خاک به چشم پسر مریم زد

(همان: ۲۵۹)

اقبال فلسفه اسلامی را برآمده و متأثر از فلسفه و اندیشه یونانی و ادامه آن می‌داند. در حالی که به نظر او عقل قرآنی، غیر از عقل یونانی است. اقبال در این زمینه مشخصاً مشاهیر فلاسفه یونان را به چالش کشیده است و حتی افلاطون را «راهبی از گروه گوسفندان قدیم» (همان: ۲۳) دانسته که فلسفه‌اش به کار دنیا نمی‌آید و تنها شایسته دماغ متصوفه است: «حکم او بر جان صوفی محکم است» (همان: ۲۴). برخی از محققان ضمن اشاره به غرب‌ستیزی اقبال، منظور او را از غرب، نه غرب فعلی، بلکه غرب دوهزار و سیصد سال پیش می‌دانند؛ به‌ویژه اندیشه‌های فلسفی افلاطون و ارسطو که از نظر او موجب گمراهی شده است (رک: شهیدی، ۱۳۶۴: ۱۲۲). البته که اقبال با فلسفه یونان مخالفت می‌کند، اما مخالفت او با غرب دلایل دیگری نیز دارد که از آن جمله، سلطه و ستم آنان بر سرزمین‌های اسلامی است که موجب رنجش قلب او شده است. در این دوره، «افغانستان، درگیر با سربازان مهاجم انگلیس است و الجزایر در اشغال فرانسه؛ و اندونزی، در اشغال هلند. قسمت شمال ایران منطقه نفوذ روس است و قسمت جنوبی آن، منطقه نفوذ انگلیس. تونس تحت حمایت فرانسه است و سوریه در تصرف آن. عراق اگرچه اسماً تحت حکومت عثمانی است، اما رسماً در اشغال نیروهای انگلیس است. لبنان، در اشغال فرانسه است و مالی، تحت حمایت آن؛ و شبه‌قاره هند، جزئی از امپراتوری بزرگ بریتانیا به حساب می‌آمد. از این گذشته، رفتار خشن اشغالگران با ملت‌های مسلمان، رفتاری خشن‌تر از آنچه با جانوران می‌کردند: کشتارهای دسته‌جمعی، ویران کردن خانه‌ها، محروم‌ساختن مردم از حقوق اجتماعی، جلوگیری از آموختن و دانا گردانیدن و بی‌حرمتی نسبت بدانچه در دیده مسلمانان شایسته حرمت است. مسجدی را که نهصد سال بر آن می‌گذشت، به بیمارستان تبدیل کردن و بسیاری از مسجدها را جایگاه ستوران یا انبار آذوقه نمودن» (شهیدی، ۱۳۶۴: ۱۲۷-۱۲۶).

اقبال در محاوره و گفت‌وگویی که میان علم و عشق برقرار کرده، به‌خوبی به بیان دیدگاه خود در این خصوص پرداخته است. چشم جهان‌بین علم فقط به این سو (جهان مادی) باز است و به آن سوی گردون کاری ندارد. در حالی که عشق با قبول این نکته که علم اگرچه «از خلوت‌خانه لاهوت زاده» و «از روز آفرینش با عشق همدم و همزاد بوده»، اما «در نخ شیطان افتاده»

و جهان را «آتش‌گذار و زهردار» (اقبال لاهوری، ۱۳۶۸ ب: ۲۲۱) ساخته است. اقبال، حکمت و هنر فرنگ را کشتن و تباہ کردن می‌داند که حتی در این راه از عزرائیل هم پیشی گرفته و عزرائیل باید فوت‌وفن گرفتن جان مردم را از او بیاموزد:

تفنگش به کشتن چنان تیز دست که افرشته مرگ را دم گسست
(همان: ۲۳۴)

اقبال، کسانی را که امید غم‌گساری از فرنگ دارند، نادان می‌داند و در تمثیلی زیبا و گویا، غرب را همچون شاهینی می‌داند که هرگز دلش به حال صیدی که در چنگ دارد، نمی‌سوزد. او پیوسته مسلمانان را از حیلۀ افسون فرنگ، بر حذر می‌دارد:

ترا نادان امید غم‌گساری‌ها ز افرنگ است دل شاهینی نسوزد بهر آن مرغی که در چنگ است
(همان: ۱۵۵)

همان گونه که ذکر شد، دیدگاه منفی اقبال نسبت به غرب، مبتنی بر تجربه‌های زیسته او در آن دیار و ناشی از آشنایی او با ماهیت واقعی غرب است. او که «مدتی محو تک و دو» و «رازدان دانش نو» در اروپا بوده، به‌خوبی با ماهیت غرب آشنایی داشته و به همین سبب، «دانش حاضر»، یعنی علوم و فنون غرب را حجاب اکبر می‌داند؛ دانشی که فقط به حوزه محسوسات می‌پردازد و از عشق و سوز تهی است:

دانش حاضر حجاب اکبر است بت‌پرست و بت‌فروش و بت‌گر است
در صراط زندگی از پافتاد بر گلوی خویشتن خنجر نهاد
(همان: ۴۷)

دیدگاه اقبال را می‌توان در سخنانی که از قول شاعران و نویسندگان و نیز حکیمان و فیلسوفان غرب یاد می‌کند، به‌صراحت دریافت. از نظر اقبال شاعران و نویسندگانی که بر عشق و آیین محبت تأکید می‌کنند، قابل‌ستایش‌اند؛ اما فیلسوفان و حکیمان غرب که بر «عقل هزارحیله» تأکید می‌ورزند و بدین وسیله در پی سود و منفعت شخصی خویش‌اند، از هر طریقی که باشد حتی کشتن و دریدن و تباہ‌ساختن انسان‌ها- سزاوار سرزنش‌اند و ملامت. اقبال، مردم مشرق‌زمین به‌ویژه مسلمانان را هشدار می‌دهد که مبادا فریب سخنان به‌ظاهر دل‌سوزانۀ آن‌ها را بخورند. به همین سبب است که اقبال در اغلب موارد، هر جا نامی از فرنگ به میان آمده، بر افسون، حیلۀ‌گری، فتنه‌جویی و خوی استعماری و استثمارگری آن‌ها تأکید ورزیده است؛ به گونه‌ای که این مضمون در این رابطه، یکی از پرسامدترین موضوعات شعر او به حساب می‌آید. اقبال این اندیشه را در سخنانی که از زبان هریک از شاعران و حکیمان غرب بیان می‌کند، اعلام داشته و دیدگاه آن‌ها را ارزیابی و تحلیل می‌کند. دیدگاه کارل مارکس، عالم مشهور اقتصادی آلمان را این گونه در یک بیت تحلیل می‌کند:

رازدان جزو و کل از خویش نامحرم شده‌ست آدم از سرمایه‌داری قاتل آدم شده است
(همان: ۲۶۱)

او نیچه، فیلسوف مشهور آلمانی را که به اخلاق و مذهب حمله کرده، همچون دیوانه‌ای می‌داند که به کارگاه شیشه‌گری برود؛ و پیداست که فرد دیوانه با پرتاب یک سنگ به این کارگاه، چه زیان‌ها و خساراتی به بار می‌آورد:

افکنند در فرنگ صد آشوب تازه‌ای دیوانه‌ای به کارگاه شیشه‌گر رسید
(اقبال لاهوری، ۱۳۶۸ ب: ۲۶۲)

در مناظره و گفت‌وگویی که بین آگوست کنت، فیلسوف فرانسوی، با مرد مزدور ترتیب داده، این گونه از زبان مرد مزدور، دیدگاه آگوست کنت را که خوی تسلیم و سرسپردگی در میان مردم را تبلیغ می‌کند، به داور می‌نشیند:

فربیی به حکمت مرا ای حکیم
مس خام را از زر اندوده‌ای
که نتوان شکست این طلسم قدیم
مرا خوی تسلیم فرموده‌ای
(همان: ۲۶۵)

اقبال به برگسون، حکیم مشهور فرانسوی چنین پیغام می‌دهد:

نقشی که بسته‌ای همه اوهام باطل است
عقلی به هم رسان که ادب‌خورده دل است
(همان: ۲۶۶)

درباره لاک، فیلسوف انگلیسی می‌گوید:

ساغرش را سحر از باده خورشید افروخت
و درباره کانت می‌گوید:

فطرتش ذوق می آیینه‌فامی آورد
از شبستان ازل کوکب جامی آورد
(همان: ۲۶۸)

اقبال، حکیمان فرنگ را غالباً به دلیل نگاه تک‌بعدی مورد انتقاد قرار می‌دهد؛ اینکه آن‌ها عقل را وسیله‌ای می‌دانند برای کسب منافع شخصی خویش، و وجود آن‌ها از عشق و محبت که به زندگی شور و حرارت می‌دهد، بی‌بهره است. در مقابل، او درباره شاعران اعم از شرقی و غربی، به دلیل توجه آن‌ها به دل و روی آوردن به عشق و آیین محبت، دیدگاه مثبتی دارد. اقبال درباره برونینگ، شاعر انگلیسی می‌گوید:

بی‌پشت بود باده سرخوش زندگی
یا درباره بایرون، شاعر مشهور انگلیسی می‌گوید:
آب از خضر بگیرم و در ساغر افکنم
از منت خضر نتوان کرد سینه داغ

اقبال همین مضمون را با رعایت همین قافیه و ردیف درباره غالب دهلوی و مولوی نیز آورده است. از زبان غالب دهلوی:

تا باده تلخ تر شود و سینه ریش تر
بگدازم آبگینه و در ساغر افکنم

و از زبان مولوی:

آمیزشی کجا گهر پاک او کجا
از تاک باده گیرم و در ساغر افکنم
(همان: ۲۶۸)

اقبال طبع و سرشت بایرون، شاعر مشهور انگلیسی را درخور «هوای سرد فرنگ» نمی‌داند. زیرا پیک محبت و عشق از سوز پیامش می‌تپد و به هیجان درمی‌آید:

نبود درخور طبعش هوای سرد فرنگ
تپید پیک محبت از سوز پیامش
(اقبال لاهوری، ۱۳۶۸: ب: ۲۶۳)

اقبال همین دیدگاه را درباره پتوفی، شاعر توانای هنگری (مجارستانی) دارد که در راه وطن کشته شد و نعش او را هم نیافتند تا یادگار خاکی از او باقی بماند و اقبال با اشاره به همین نکته شعر زیر را در ستایش او سروده است:

تو به خون خویش بستی کف لاله را نگاری
تو به آه صبحگاهی دل غنچه را گشودی
به نوای خود گم استی سخن تو مرقد تو
به زمین نه باز رفتی که تو از زمین نبودی
(همان: ۲۶۴)

همچنین اقبال از تولستوی، حکیم و مصلح و نویسنده مشهور روس که اول بار در روسیه بر ضد زمین‌داری و سرمایه‌داری علم برافراشت، به نیکی یاد می‌کند. تولستوی نیز از دیدگاه اقبال در ردیف کسانی قرار دارد که نگاه محبت‌آمیزی نسبت به دیگران دارند:

داروی بی‌هوشی است تاج، کلیسا، وطن
جان خداداد را خواجه به جامی خرید
(اقبال لاهوری، ۱۳۶۸: ب: ۲۶۱)

اقبال از میان حکیمان و دانشمندان غرب، انشتاین، عالم ریاضی دان آلمانی را می‌ستاید و درباره او می‌گوید:

من چه گویم از مقام آن حکیم نکته‌سنج
کرده زردشتی ز نسل موسی و هارون ظهور
(همان: ۲۶۳)

او گوته، حکیم و شاعر آلمانی را حکیمی قابل احترام و همگام با مولانا جلال‌الدین رومی می‌داند که برخلاف متفکران غرب، عشق را بر عقل ترجیح می‌نهد. او در پیام مشرق از گوته، شاعر آلمانی، به‌عنوان پیر مغرب و قتیل شیوه‌های پهلوی (عاشق و گشته شعرهای فارسی) یاد می‌کند که از فرنگ به مردم مشرق‌زمین سلام می‌فرستد و اقبال منظومه «پیام مشرق» را در جواب او سروده است. در شعر اقبال، شاعران که اهل ذوق و کشف و شهوندند، در مقابل حکیمان و فلاسفه قرار دارند که فقط بر عقل و خرد تکیه می‌کنند:

پیر مغرب شاعر آلمانوی
آن قتیل شیوه‌های پهلوی
بست نقش شاهدان شوخ و شنگ
داد مشرق را سلامی از فرنگ
در جوابش گفته‌ام پیغام مشرق
ماه‌تابی ریختم بر شام مشرق
(همان: ۱۸۹)

اقبال، مولوی شاعر را در تقابل با هگل، فیلسوف مشهور آلمانی قرار می‌دهد و در منظومه «جلال و هگل»، فلسفه هگل را «سفینه بر سراب راندن» دانسته و گره‌گشایی معضلات فکری و فلسفی خود را از مولوی می‌جوید:

گفت با من چه خفته‌ای برخیز
بسه سرابی سفینه می‌رانسی
بسه خرد راه عشق می‌جویی؟
بسه چراغ آفتاب می‌جویی؟
(همان: ۲۶۴)

همچنین اقبال در مجموعه شعری «نقش فرنگ»، از مزدک، فرهاد کوهکن، لنین و قیصر نیز یاد می‌کند. مزدک و کوهکن در شعر او مظهر عاشقی و فداکاری‌اند و خسرو پرویز و لنین، رمز و نشان خودپرستان و ستمگرانی هستند که از عشق و محبت بویی نبرده‌اند و فقط به فکر منافع شخصی خویش‌اند و در این راه از هیچ کوششی حتی کشتن و تباہ‌ساختن مردم دریغ نمی‌ورزند؛ همان خصوصیتی که عیناً در فرنگ دیده می‌شود:

دور پرویزی گذشت ای کشته پرویز برخیز
نعمت گم‌گشته خود را ز خسرو باز گیر
(اقبال لاهوری، ۱۳۶۸: ب: ۲۶۳)

اگرچه تیشه من کوه را ز پا آورد
هنوز گردش گردون به کام پرویز است
(همان: ۲۶۲)

اقبال در این مجموعه شعری، دو شعر با عنوان «میخانه فرنگ» و «خرابات فرنگ» دارد که بیانگر تجربه زیسته او در آن دیار است. او هرچند با حسرت از آن ایام یاد می‌کند و میخانه فرنگ را روشن‌تر از آئینه اسکندر می‌داند که چشم مست

می‌فروش و نگاه ساقی‌اش برای باده‌خواران در اوج زیبایی و جمال است، باور دارد که «جلوه او بی‌کلیم» و «شعله او بی‌خلیل» است و عقل ناپروا غارتگر متاع عشق است. در چنین فضایی، شور و گرمی یک آه بی‌تابانه به چشم نمی‌خورد و «رند این میخانه را یک لغزش مستانه نیست»:

یاد ایامی که بودم در خمستان فرنگ	جام او روشن‌تر از آینه اسکندر است
چشم مست می‌فروشش باده را پرودگار	باده‌خواران را نگاه ساقی‌اش پیغمبر است
جلوه او بی‌کلیم و شعله او بی‌خلیل	عقل ناپروا متاع عشق را غارتگر است
در هوایش گرمی یک آه بی‌تابانه نیست	رند این میخانه را یک لغزش مستانه نیست

(همان: ۲۶۷)

همچنین شعری با عنوان «خطاب به انگلستان» دارد که در آن به تمایز و تقابل فرهنگ شرق و غرب اشاره می‌کند:

مشرقی باده چشیده است ز مینای فرنگ	عجب نیست اگر توبه دیرینه شکست
فکر نوزاده او شیوه تدبیر آموخت	جوش زد خون به رگ بنده تقدیرپرست
ساقیا تنگ‌دل از شورش مستان نشوی	خود تو انصاف بده این همه هنگامه که بست
بوی گل خود به چمن راه‌نما شد ز نخست	ور نه بلبل چه خبر داشت که گلزاری هست

(همان: ۲۹۹)

اقبال بین عقل خودبین و عقل جهان‌بین تفاوت قائل است. از عقل خودبین با تعبیرهایی همچون: «عقل ندرت‌کوش»، «عقل غلام»، «عقل فلسفی»، «عقل عریان»، «عقل سفاک»، «عقل هوس‌پرور»، «عقل غلط‌سیر»، «عقل فسون‌پیشه»، «عقل هزارحیله»، «عقل فلک‌پیما» و «عقل زناری» یاد می‌کند و از عقل جهان‌بین، با تعبیراتی مانند: «عقل روشن‌بین»، «عقل یگانه‌پرست» و «عقل بلند دست» (رک: بهنام‌فر و همکاران، ۱۳۹۳: ۷-۳۴). او عقلی را می‌ستاید که «پهنای دو عالم با اوست» و هم «نور فرشته دارد» و هم «سوز دل آدم» (همان: ۲۵۹). به عقیده اقبال، عقل فرنگ «هزارحیله» است و نمی‌تواند راه را به آدمی نشان دهد. این عقل، فقط در پی سود و منفعت شخصی و این جهانی است. در صورتی که عقل اگر با عشق همراه شود، می‌تواند جهانی سرشار از خوبی و زیبایی بیافریند:

بیا این خاک‌دان را گلستان ساز	جهان پیر را دیگر جوان ساز
بیا یک ذره از درد دلم گیر	ته گردون بهشت جاودان ساز

(اقبال لاهوری، ۱۳۶۸ ب: ۲۲۱)

لطیفه‌ای که غرب از آن بی‌نصیب است و از جراحات‌های پنهان دانش و فن خویش در عذاب است:

اگر در دل جهان تازه‌ای داری برون آور	که افرنگ از جراحات‌های پنهان بسمل افتاده‌ست
--------------------------------------	---

(همان: ۱۴۸)

اقبال، دانشی را که دل تصدیق نکند، مردود می‌شمارد و یقین ساده‌دلان را بهتر از نکته‌های دقیق چنین علم و دانشی می‌داند. یقینی که اگر حکیم فرنگ از آن آگاهی می‌یافت، بسیار بر سر ذوق می‌آمد:

کند تلافی ذوق آن‌چنان حکیم فرنگ	فروغ باده فزون‌تر کند به جام عقیق
هزار بار نکوتر متاع بی‌بصری	ز دانشی که که دل او را نمی‌کند تصدیق

(اقبال لاهوری، ۱۳۶۸ ب: ۱۵۰)

اقبال بر این باور است که:

عقل خودبین غافل از بهبود غیر
سود خود بیند، نیند سود غیر
وحی حق بیننده سود همه
در نگاهش سود و بهبود همه
(همان: ۳۱۰)

از دیدگاه اقبال، عقل و دل یا عقل و عشق، دو بال توانمند و پرنیروی آدمی هستند که این دو با هم آدمی را به اوج تعالی و کمال به پرواز درمی آورند. در حقیقت، عقل و شهود مکمل همدیگرند؛ با این تفاوت که یکی حقیقت را به تدریج درک می کند و دیگری یکباره. یکی چشم بر جاودانگی حقیقت می دوزد و دیگری نظر بر چهره این جهانی و ناپایدار آن دارد. یکی لذت حضور همه حقیقت را درمی یابد و دیگری خردک خردک در پی درک آن است... هر دو به هم نیاز دارند، البته شهود از عقل بالاتر است (اقبال لاهوری، ۱۳۶۸ الف: ۱۰). اقبال حتی بر غزالی این خرده را گرفته است که وی میان عقل و شهود خط حائلی کشیده است، در حالی که «عقل و کشف و شهود اساساً به هم پیوسته اند» (همان: ۱۳). اقبال در سایه رهنمودهای مولوی، علم را بر دو نوع می داند: علمی که اکتسابی است و به درد جسم می خورد؛ و علمی که حاصل اشراق است و از طریق دل حاصل می شود. چنین علمی آدمی را به کمال می رساند و یاریگر او در حل معضلات فکری و فلسفی است:

ای که باشی در پی کسب علوم
با تو می گویم پیام پیر روم
«علم را بر تن زنی ماری بود
علم را بر دل زنی یاری بود»
(اقبال لاهوری، ۱۳۶۸ ب: ۴۵)

اقبال در شعری با عنوان «شرق و غرب» به صراحت تمایز این دو جبهه فرهنگی را مشخص کرده است. او این نکته را در جای جای آثار خویش بیان کرده است:

غربیان را زیرکی ساز حیات
شیرقیان را عشق راز کائنات
زیرکی از عشق گردد حق شناس
کار عشق از زیرکی محکم اساس
عشق چون با زیرکی همبر شود
نقش بند عالم دیگر شود
خیز و نقش عالم دیگر بنه
عشق را با زیرکی آمیز ده
شعله افرنگیان نم خورده ای است
چشم شان صاحب نظر دل مرده ای است
زخم ها خوردند از شمشیر خویش
بسمل افتادند چون نخچیر خویش
(همان: ۳۰۶)

اقبال، مردم مشرق زمین اعم از ترک و ایرانی و عرب را شیفته و مست فرنگ می بیند:

ترک و ایران و عرب مست فرنگ
هرکسی را در گلو شست فرنگ
مشرق از سلطانی مغرب خراب
اشتراک از دین و ملت برده تاب
(همان: ۳۰۴)

به همین سبب توصیه می کند که:

چون مسلمانان اگر داری جگر
در ضمیر خویش و در قرآن نگر
صد جهان تازه در آیات اوست
عصرها پیچیده در آنات اوست...
چون کهن گردد جهانی در برش
می دهد قرآن جهانی دیگرش
(اقبال لاهوری، ۱۳۶۸ ب: ۳۰۷)

۲-۲- نگاه تک‌بعدی غرب و راهکارهای اقبال

اقبال بینش غرب را تک‌بعدی می‌داند. این مضمون اگرچه در نمونه‌ها و شواهدی که برای بیان تقابل عقل و عشق ذکر شد، گاه به صورت ضمنی و گاه به وضوح دیده می‌شود؛ در پاره‌ای موارد دیگر نیز با صراحت بیشتری از نگاه تک‌بعدی غرب در شعر اقبال یاد شده است. او بر این باور است که حکیمان فرنگ فقط به ظاهر امور می‌نگرند و از «دید موسی» و «دم عیسی» بی‌بهره‌اند:

حکیمان مرده را صورت نگارند
 در این حکمت دلم چیزی ندیده است
 ید موسی و دم عیسی ندارند
 برای حکمت دیگر تپیده است...
 (همان: ۱۶۶)

اقبال در اشاره به فلسفه مغرب‌زمین می‌گوید که غرب، چشمه‌های علم و عرفان را تیره و کدر ساخته است؛ به گونه‌ای که دل‌گیتی، فریاد «انا المسموم انا المسموم» سر داده و خرد هم نالان است که «ما عندی بتریاقی و لا راقی». او نیز از مینایی که در فرنگ خورده، اندیشه‌اش تاریک شده است. پس از ساقی می‌خواهد از آبی به او بنوشاند که در وجودش لاله‌های عشق و محبت را برویاند و به او نگاه راه‌بینی ببخشد و او را از شک و یقین رهایی دهد:

ز مینایی که خوردم در فرنگ اندیشه تاریک است
 سفر ورزیده خود را نگاه راه‌بینی ده
 چو خس از موج هر بادی که می‌آید ز جا رفتم
 دل من از گمان‌ها در خروش آمد یقینی ده
 (همان: ۱۲۴)

اقبال در اغلب شعرهایش نگاه تک‌بعدی غرب را نکوهش می‌کند و بر پایه همین مسئله، غرب را فتنه‌گر و حيله‌گر می‌داند و «از فرنگ و دلاویزی» آن و «از شیرینی و پرویزی» و «چنگیزی» او فریاد برمی‌آورد و مسلمانان را بر حذر می‌دارد. به عقیده اقبال، قح خردافروزی که فرنگ به ما داده، هرچند مثل آفتاب روشن است، تأثیر سحر را بر دل و جان ما ندارد:

قح خردافروزی که فرنگ داد ما را
 همه آفتاب، لیکن اثر سحر ندارد
 (همان: ۱۳۳)

غرب در پی منافع خویش، می‌خواهد در میان مسلمانان، تخم نفاق بیفکند و پایه‌های دین و حب وطن را در میان آن‌ها سست کرده تا از این طریق به منافع خود برسد:

لرد مغرب آن سراپا مکر و فن
 او به فکر مرکز و تو در نفاق
 اهل دین را داد تعلیم و وطن
 بگذر از شام و فلسطین و عراق...
 (همان: ۳۰۴)

اقبال ملیت‌گرایی و وطن‌گرایی را آن گونه که در جهان امروز مصطلح است، جزو اندیشه‌های استعماری می‌داند. البته اقبال بین وطن‌دوستی و وطن‌گرایی تفاوت قائل است. به نظر او ملی‌گرایی و وطن‌گرایی باعث تفرقه مسلمانان شده است و حال آنکه غریبان و استعمارگران همواره در پی اتحاد و همبستگی در بین ملیت‌های خودشان هستند و پیوسته اختلاف و چند دستگی را در بین ملل دیگر ترویج می‌کنند تا بتوانند استعمار خویش را تداوم بخشند.

اقبال فرنگ را نکوهش می‌کند که با آیین جمهوری که بنا نهاده، گویی رسن از گردن دیوی باز کرده و او را آزاد گذاشته تا هر کاری دلش می‌خواهد، انجام دهد. نوای او زخمه و سازی ندارد. پرواز او فقط در عالم جسم است و نمی‌تواند در عالم معنا پروازی داشته باشد. تمام چیزهای به‌ظاهر خوبش، به زیان و ضرر آدمی تمام می‌شود. فرنگ کاروان غارتگر و راهزنی

است که فقط به فکر جسم و شکم خویش است. علم و «فن فرنگ جز مردم‌دری نیست» و آنچه به نام جمهور و مردم و دموکراسی از آن دم می‌زند، شمشیر آخته‌ای است که جان مردم را می‌ستاند و جهانی را به تباهی و نابودی می‌کشانند:

فرنگ آیین جمهوری نهاده است	رسن از گردن دیوی گشاده است
نوای زخمه و سازی ندارد	ابی طیاره پروازی ندارد
ز باغش کشت ویرانی نکوتر	ز شهر او بیابانی نکوتر
چو رهزن کاروانی در تک و تاز	شکم‌ها بهر نانی در تک و تاز

(اقبال لاهوری، ۱۳۶۸: ۱۷۳)

او سازمان ملل را کفن‌دزدانی می‌داند که برای تقسیم قبور است که انجمنی تشکیل داده‌اند، نه برای حفظ حقوق انسانی مردم:

برفتند تا روش رزم در این بزم کهن	دردمندان جهان طرح نو انداخته‌اند
من از این بیش ندانم که کفن‌دزدی چند	بهر تقسیم قبور انجمنی ساخته‌اند

(همان: ۲۶۰)

فرنگ به واسطه نگاه تک‌بعدی، جان و جسم را از هم جدا می‌بیند و به همین سبب، مُلک و دین (سیاست و دیانت) را هم دو چیز جداگانه و مجزا می‌داند و معتقد است که عالم دین، نباید کاری به حاکم داشته باشد:

بدن را تا فرنگ از جان جدا دید	نگاهش ملک و دین را هم دو تا دید...
خرد را با دل خود هم‌سفر کن	یکی بر ملت ترکان نظر کن
به تقلید فرنگ از خود رمیدند	میان ملک و دین ربطی ندیدند

(همان: ۱۶۵-۱۶۶)

او مسلمانان را از تقلید و پیروی نابجای غرب بر حذر می‌دارد. دین و آیین فرنگ را قدیمی می‌داند و از ملت‌ها می‌خواهد که به اسلام و آیین شرق روی آورند و فریب جلوه‌های فرنگ را نخورند:

درگذر از جلوه‌های رنگ رنگ	خویش را دریاب از ترک فرنگ
گر ز مکر غریبان باشی خیبر	روبهی بگذار و شیری پیشه گیر

(همان: ۳۱۶)

زیرا جلوه‌های رنگ‌رنگ فرنگ، خانمان‌ها و شاخ‌وبرگ و آشیانه‌های بسیاری را سوخته است. ظاهر آن تابنده و گیرنده است و چشم آدمی وقتی آن‌ها را می‌بیند، دلش می‌لغزد؛ و از آنجا که طبیعت و سرشت آدمی بر تن‌آسانی است، به جلوه‌های رنگ‌رنگ و رقص و ترانه‌های به‌ظاهر طرب‌انگیز آن دل خوش می‌کند. در صورتی که این، سرآغاز نابودی و هلاک آن‌هاست:

بنده افرنگ از ذوق نمود	می‌برد از غریبان رقص و سرود
نقد جان خویش دربازد به لهو	علم دشوار است، می‌سازد به لهو
از تن‌آسانی بگردد سهل را	فطرت او درپزیرد سهل را
سهل را جستن در این دیر کهن	این دلیل آنکه جان رفت از بدن

(همان: ۳۷۰)

اقبال بر این باور است که قوت مغرب، از چنگ و رباب و رقص دختران بی‌حجاب نیست، بلکه «قوت او از علم و فن است» و «علم و فن را ای جوان شوخ و شنگ/ مغز می‌باید نه ملبوس فرنگ» (اقبال لاهوری، ۱۳۶۸: ۳۶۹). در حقیقت،

اقبال با نگاهی واقع‌بینانه، ملت‌های شرق و از جمله مسلمانان را از تقلید نابجای فرنگ بازمی‌دارد. متأسفانه سیر تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی از یکی دو قرن گذشته به بعد، به گونه‌ای بوده که ریشه‌های اعتماد و ایمان به خویشتن را در وجود مسلمانان خشکانده است. به عقیده اقبال بسیاری از مسلمانان، ظاهراً از یاد برده‌اند در آن زمان که غرب عرصه توحش و جهل بود، مشرق‌زمین مهد تمدن و فرهنگ و اندیشه را تشکیل می‌داد و این ساختار عظیم علمی و فرهنگی در مغرب‌زمین که امروزه چشم‌ها را خیره ساخته، از خاک گهرخیز مشرق و اندیشه والای اندیشه‌ورزان آن، طی اعصار گذشته سرچشمه گرفته است. اقبال بر این باور است که مهم‌ترین رکن پیشرفت و حفظ استقلال ملت‌ها آن است که به توانایی‌های خویش ایمان داشته باشند و باور کنند که به شکوفاساختن و به بار نشانیدن این استعدادها قادرند. البته برای حصول چنین باوری، باید هویت فرهنگی و فکری خود را بشناسند و ارزش‌های آن را پاس دارند و از استقلال و تمامیت آن با غیرتی عاشقانه، اما به دور از تعصب جاهلانه دفاع کنند. او خطاب به مسلمانانی که مرعوب فرنگ شده‌اند، هشدار می‌دهد که:

قیمت شمشاد خود را نشناخت	سرو دیگر را بلند انداخت
مثل نی خود را ز خود کردی تهی	بر نوای دیگران دل می‌نهی
ای گدای ریزه‌ای از خوان غیر	جنس خود می‌جویی از دکان غیر
بزم مسلم از چراغ غیر سوخت	مسجد او از شرار غیر سوخت...

(همان: ۴۸)

او از مسلمانان می‌خواهد که خرافات و موهومات کهنه و قدیمی را رها کنند، به قرآن متوسل شوند تا زندگی آزادی داشته باشند، نه اینکه اسیر فرنگ باشند:

گرچه دارد شیوه‌های رنگ رنگ	من بجز عبرت نگیرم از فرنگ
ای به تقلیدش اسیر، آزاد شو	دامن قرآن بگیری، آزاد شو

(همان: ۳۱۱)

اقبال در آخرین شعر مجموعه نقش فرنگ نیز تقلید نابجا از فرنگ را مذموم می‌شمارد:

چه خوش بودی اگر مرد نکویی	ز بند پاستان آزاد رفتی
اگر تقلید بودی شیوه خوب	پیمبر هم ره اجساد رفتی

(همان: ۲۷۲)

۳- نتیجه‌گیری

شناختی که اقبال لاهوری از غرب دارد، هم مبتنی بر آموزه‌های سر توماس آرنولد در لاهور است و هم مبتنی بر تجربه‌های زیسته وی در آن دیار. او که لایه‌های زیرین این فرهنگ را از نزدیک دیده، با مکر و افسون فرنگ آشنایی دارد و می‌داند که غرب هیچ‌گاه در برخورد با دیگر ملت‌ها به‌ویژه مردم مشرق‌زمین و مسلمان، به دنبال خیر آن‌ها نیست. غرب بدون جنگ و ضرب ملت‌ها را می‌کشد. همچون گرگی است در پوستین بره و همواره در پی آن است که مشکلات جدیدی برای مردم بیافریند. از این رو مهم‌ترین مختصه‌ای که در شعر اقبال بر آن تأکید شده، مکر و افسون فرنگ است. پیشرفت تکنولوژی و مادی غرب، بیش از آنکه برای نجات ملت‌ها باشد، برای تباہ‌ساختن و ویران کردن آن‌هاست. به همین سبب اقبال، مسلمانان را از تقلید کورکورانه غرب بر حذر می‌دارد و از آن‌ها بارها می‌خواهد که ماهیت حقیقی و واقعی غرب را دقیقاً بشناسند و برای حل مشکلات فکری و فلسفی خویش به خود و قرآن و دین مبین اسلام روی آورند. بر پایه این دیدگاه، اقبال به‌ویژه در مجموعه شعری «نقش فرنگ» با ذکر نام برخی از حکیمان و فیلسوفان و نیز شاعران و نویسندگان فرنگ، به بیان تقابل عقل و عشق می‌پردازد و بر این باور است که حکیمان و فیلسوفان غرب، نگاه تک‌بعدی و مادی‌گرا دارند که فقط به خود و منافع

خویش می‌اندیشند و از عشق و محبت نسبت به دیگران بی‌بهره‌اند. در حالی که شاعران و نویسندگان، تکیه‌شان بر عشق و محبت است و این مسئله، یعنی تقابل عقل و عشق که در سنت شعر فارسی بی‌سابقه نیست، در شعر اقبال منجر به تقابل شرق و غرب می‌شود. شرق برای حل معضلات و مشکلات بشر، نگاه عاطفی مبتنی بر عشق و محبت دارد و غرب، نگاه خردگرا و فریب‌کارانه. البته اقبال این دو نیرو را در تقابل و تعارض با هم نمی‌بیند و معتقد است عقلی که از نیروی عشق و محبت برخوردار باشد، در حل مشکلات فکری و فلسفی بشر راه‌گشاست.

۴- منابع

اقبال لاهوری، محمد. (۱۳۶۸ الف). بازسازی اندیشه دینی در اسلام، ترجمه محمد بقایی (ماکان)، بی‌جا: حیدری.
 اقبال لاهوری، محمد. (۱۳۶۸ ب). کلیات اشعار فارسی مولانا اقبال لاهوری، با مقدمه احمد سروش، تهران: سنایی.
 اقبال لاهوری، محمد. (بی‌تا). احیای فکر دینی در اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران: کانون نشر پژوهش‌های اسلامی.
 اقبال، جاوید. (۱۳۷۲). زندگی و افکار علامه اقبال لاهوری، ترجمه شهیندخت کامران‌مقدم، مشهد: آستان قدس رضوی.
 بهنام‌فر، محمد؛ و همکاران. (۱۳۹۳). «نقد عقلانیت در مثنوی مولانا و کلیات اقبال لاهوری»، مطالعات شبه‌قاره، ۶(۲۱): ۳۴-۷.

حسینی ندوی، سید ابوالحسن علی. (۱۳۷۷). شگفتی‌های اندیشه اقبال لاهوری، ترجمه عبدالقادر دهقان، تربت جام: شیخ الاسلام احمد جام.

ذاکر اصفهانی، علیرضا. (۱۳۷۷). «سیری در اندیشه سیاسی علامه اقبال لاهوری»، فرهنگ، شماره ۲۷-۲۸: ۳۰۵-۳۲۶.
 رضی خادمی، سعیده. (۱۳۸۸). «مبارزه با استعمار»، در موج ز خود رسته (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی علامه اقبال لاهوری)، جلد اول، به کوشش مریم شعبانزاده، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان، مرکز مطالعات شبه‌قاره، صص ۶۲۲-۶۳۳.

زند و کیلی، محمدتقی؛ زرین‌پور، داوود. (۱۳۹۵). «تأثیرپذیری اندیشه اقبال از شخصیت پیامبر اسلام (ص) و حضرت ابراهیم (ع)»، مطالعات شبه‌قاره، ۷(۲۹): ۸۳-۱۰۸.

سروش، احمد. (۱۳۶۸). مقدمه کلیات اشعار فارسی مولانا اقبال لاهوری، تهران: سنایی.
 سعیدی‌پور، عباس. (۱۳۸۹). «غرب‌شناسی اقبال لاهوری»، پیک نور، ۳(۱): ۹۳-۱۰۳.
 سلیمانان، حسین‌علی. (۱۳۹۹). «تحلیل انتقادی اندیشه سیاسی غرب مدرن در منظومه معرفتی اقبال لاهوری»، معرفت سیاسی، ۱۲(۱)، پیاپی ۲۳: ۱۰۳-۱۲۰.

شهیدی، سید جعفر. (۱۳۶۴). «اقبال ستیزه‌گر با غرب»، در شناخت اقبال (مجموعه مقالات کنگره جهانی بزرگداشت علامه اقبال لاهوری)، به کوشش دکتر غلامرضا ستوده، تهران: انتشارات دانشگاه تهران و ارشاد اسلامی.

شیرزاد، امیر. (۱۳۸۷). «مروری بر اندیشه سیاسی اقبال لاهوری و اتحاد جهان اسلام»، اندیشه تقریب، ۵(۱۷): ۳۳-۵۴.
 صالحی، کورش. (۱۳۸۸). «غرب و شرق در نگاه اقبال لاهوری»، در موج ز خود رسته (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی علامه اقبال لاهوری)، جلد اول، به کوشش مریم شعبانزاده، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان، مرکز مطالعات شبه‌قاره، صص ۹۲۸-۹۰۹.

علی‌زاده بیرجندی، زهرا؛ ملک‌زاده، الهام. (۱۳۸۸). «عناصر نفی جهان‌شمولی تمدن غرب در گفتمان اقبال لاهوری»، در موج ز خود رسته (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی علامه اقبال لاهوری)، جلد دوم، به کوشش محمدعلی زهرزاده، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان، مرکز مطالعات شبه‌قاره، صص ۱۱۵۲-۱۱۶۵.

- فاضلی، قادر. (۱۳۸۵). «سیاست و دیانت در دیوان اقبال»، علوم سیاسی، ۹(۳۶): ۲۶۹-۲۹۳.
- مجدالدین، اکبر. (۱۳۸۴). «مسائل عمده کشورهای شرقی در اشعار فارسی اقبال لاهوری (رویکرد جامعه‌شناختی)»، پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۴۵-۴۶: ۲۱۱-۲۳۰.
- وزیری، محمود؛ محمدی گرگانی، محمد. (۱۳۹۶). «جایگاه قدرت سیاسی در تحول اجتماعی در نظریه علامه اقبال لاهوری»، فصلنامه تحقیقات حقوق تطبیقی ایران و بین‌الملل، ۱۰(۳۵): ۲۱۱-۲۳۵.